

О. Д. ГАНІНА

ЗЕРНА ТА НАСІННЯ РОСЛИН З ПОСЕЛЕННЯ В с. ІВАНЕ-ПУСТЕ

В 1959—1961 рр. в с. Іване-Пусте Борщівського району Тернопільської області при дослідженні поселення скіфського часу виявлено дві наземні споруди, що загинули від пожежі. У цих приміщеннях були знайдені залишки обвуглених зерен і насіння різних культурних та бур'янистих рослин.

На підставі знайдених разом з ними предметів побуту, особливо грецької та дакійської кружальної кераміки, весь комплекс датується VI—V ст. до н. е.¹

Одне приміщення було розташоване на великому зольнику, а друге — за 200 м на захід від нього, на схилі правого берега урочища Долина². В обох житлах основна маса зерен та насіння зосереджувалася на глинобитних підлогах серед уламків горщиків, а в другому житлі, крім того, вони знаходились і в заглибленнях — зерносховищах, викопаних у підлозі. В деяких випадках зерна та насіння різних культур у великій кількості виявлені в глині, з якої були зроблені бортики так званих жаровень, а також в глиняній обмазці стін жител³.

Визначення видів зерен і насіння культурних і бур'янистих рослин, знайдених на поселенні с. Іване-Пусте, проведено професором, доктором біологічних наук Д. К. Ларіоновим та групою спеціалістів Ботанічного інституту АН СРСР (БІН) та Всесоюзного Інституту рослинництва (ВІР)⁴. В результаті дослідження встановлено, що серед хлібних злаків переважала пшениця (рис. 1, 1), зерна якої добре збереглися. Це дозволило Д. К. Ларіонову визначити два види пшениці: м'яку — *Triticum antiquorum* і тверду — *Triticum durum*. При додатковому перегляді цього матеріалу М. М. Якубцинер підтвердив висновки Д. К. Ларіонова і, крім того, відзначив наявність ще одного виду пшениці — карликової.

Останній вид — карликова пшениця — в пам'ятках ранньоскіфського періоду зустрічається вперше, в той час як пшениця м'яка та тверда культивувалася в басейні Середнього Дністра і в Середньому Подніпров'ї починаючи ще з часів трипільської культури. Ці види пшениці були виявлені на поселеннях трипільської культури в Луці Врублівецькій⁵ та біля сіл Кринички I і Коритне на Поділлі⁶.

¹ О. Д. Ганіна. Поселення скіфського часу в с. Іване-Пусте. — Археологія, т. XIX, К., 1965, стор. 115.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Висловлюю щиро подяку В. Ф. Антропову, Ф. Х. Бахтеєву, В. Н. Лисову, Н. Г. Хорошайлову, М. М. Якубцинеру.

⁵ С. Н. Бибииков. Лука Врублевская. — МИА, № 33, М.—Л., 1953, стор. 171, 173—178.

⁶ С. С. Гамченко. Подольская губерния. Исследования. — ОАК за 1909—1910, СПб., 1913, стор. 178.

Значна кількість залишків обвуглених зерен пшениці виявлена і під час розкопок пам'яток скіфського часу в басейні Середнього Подніпров'я, а також на Боспорі і в Прикубанні. Наприклад, в Середньому Подніпров'ї обвуглені стебла пшениці з невимолоченими зернами в колосках знайдені в Остнягах, а також при розкопках Патирського та Матронинського городищ⁷. На Боспорі, як відзначав В. Ф. Гайдукевич, культивувався виключно м'яка пшениця — *Triticum vulgare*, зерна якої були знайдені в Мірмекії та Тиритаці⁸. В Прикубанні також була поширена м'яка пшениця — *Triticum vulgare*, а разом з нею дворядна, або Емір — *Triticum durum*⁹.

Отже, карликова пшениця в пам'ятках цього часу ніде не зустрічалась, і в Іване-Пусте її знайдено вперше.

Серед злаків, знайдених на поселенні в Іване-Пусте, виявлено ячмінь багаторядний — *Hordeum polystichum* (рис. 1, 3). Він легко визначається за несиметричною формою зерен. На деяких зернах частково збереглися квіткові плівки, а в борозенках — залишки лузги. Археологічні знахідки культурних злаків свідчать, що ячмінь, як і пшениця, відноситься до найстародавніших культурних злаків. В Середньому Подністров'ї він був відомий ще за часів трипільської культури. Зерна ячменю знайдені в Луці Врублівецькій¹⁰, Криничках, Коритному¹¹ та інших місцях.

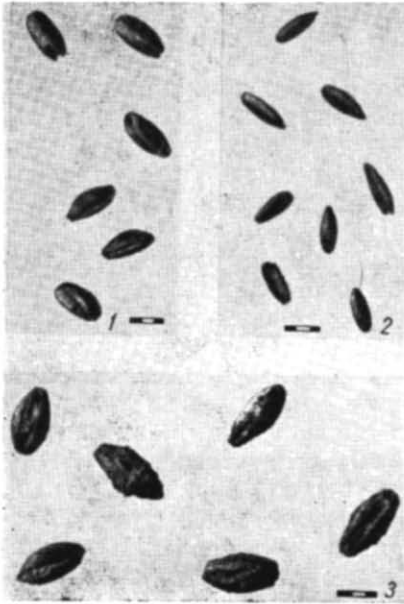

Рис. 1. Хлібні злаки з поселення скіфського часу в с. Іване-Пусте:
1 — пшениця; 2 — жито; 3 — ячмінь.

Ще за часів трипільської культури сіяли дворядний ячмінь — *Hordeum vulgare*, що в історії розвитку злаків передував багаторядному ячменю — *Hordeum polystichum*, знайденому в Іване-Пусте. Отже, в скіфський час на Середньому Дністрі, як і в інших місцях Північного Причорномор'я, в основному культивувалися сорти багаторядного ячменю. Наприклад, на Боспорі та в Прикубанні знайдено ячмінь — *Hordeum sativum*¹².

На поселенні в с. Іване-Пусте було виявлено жито, яке віднесене до виду — *Secale cereale* (рис. 1, 2). Жито як культура в раніших археологічних пам'ятках до цього часу не зустрічалось. В Іване-Пусте його знайдено вперше. Взагалі серед хлібних злаків жито є наймолодшою культурою.

Крім зерен хлібних злаків, у великій кількості зустрінуто насіння бур'яних рослин. Це різні види стоколоса — *Bromus pro* Sp.? і зокрема стоколоса житнього — *Bromus secalinus* L. Д. К. Ларіонов відзначив, що стоколос житній подібний до насіння звичайного бур'яну — стоколоса польового. Останній забруднює поля між лісостепом України та Поліссям, тобто ця територія є батьківщиною стоколосів. На цій

⁷ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. — Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 93.

⁸ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 95—96.

⁹ Визначив М. М. Фляксбергер.

¹⁰ С. Н. Бибииков. Вказ. праця, стор. 171.

¹¹ С. С. Гамченко. Вказ. праця, стор. 95.

¹² В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 95.

підставі Д. К. Ларіонов прийшов до висновку, що обвуглені зерна пшениці, ячменю та жита з Іване-Пусте — місцевого походження.

В с. Іване-Пусте також виявлено просо — *Panicum miliaceum* L. (рис. 2, 1). Просо, як і інші зерна хлібних злаків, було знайдено в обох приміщеннях. Деякі обвуглені зерна проса були спресовані в грудках. Лузга на зернах добре збереглася і має майже металевий блиск. Крім натуральних обвуглених зерен, в приміщенні на зольнику виявлений уламок гор-

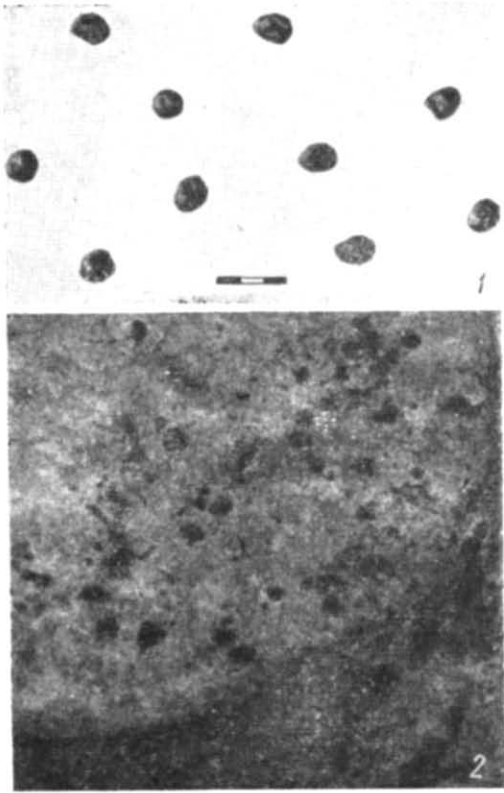

Рис. 2. Просяні культури:
1 — просо; 2 — відбитки проса на дні ліпного горщика.

Рис. 3. Просяна лузга з мучелем, спресована в грудку.

щика, на дні якого простежуються відбитки проса (рис. 2, 2). В цьому ж приміщенні знайдено і просяну лузгу, спресовану в грудку, що за своєю структурою значно відрізняється від грудочок проса (рис. 3). Ця знахідка являє собою ніщо інше, як відходи від проса при виготовленні з нього крупи, тобто пшона¹³.

Просо, так само як пшениця і ячмінь, відноситься до стародавніх злакових культур, і в пам'ятках Середнього Подністров'я воно було відоме ще за часів трипільської культури¹⁴. В пам'ятках скіфського періоду просо було виявлено в Середньому Подніпров'ї на Пастирському городищі, де знайдена просяна перепічка¹⁵, а також в Прикубанні¹⁶.

В Іване-Пусте серед відходів проса виявлено і кілька зерен сочевиці — *Ervum lens* (рис. 4, 1), які добре збереглися. Зерна сочевиці того часу зустрінуто також і в пам'ятках Прикубання.

На поселенні знайдені обвуглені зерна вики — *Vicia pro Sp.?* Через відсутність квіткових плівок точніше визначити її вид неможливо. Ці

¹³ Визначення Д. К. Ларіонова.

¹⁴ С. Н. Бибииков. Вказ. праця, стор. 95.

¹⁵ В. С. Петров. Харчові рештки Пастирського городища. — Археологія, т. VII, К., 1948, стор. 79.

¹⁶ В. Ф. Гайдукевич. Вказ. праця, стор. 95.

зерна, хоч і втратили квіткові плівки, добре зберегли свою округлу форму; за розміром всі вони різні (рис. 4, 2). Зерна вики були виявлені також при розкопках боспорських поселень на Керченському півострові та в Прикубанні. Там культивувалася сочевицеподібна вика — *Ervum ervilia*¹⁷. Поряд з викою траплялися зерна якихось бобових рослин, але видова приналежність їх не встановлена.

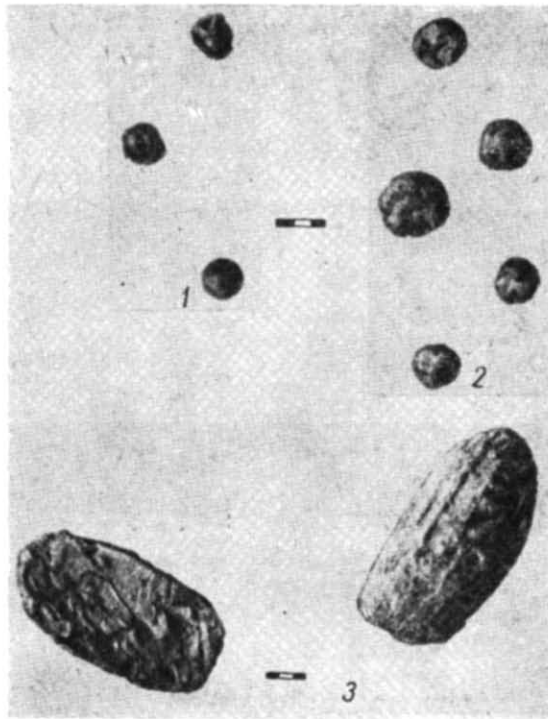

Рис. 4. Зерна бобових культур.
1 — сочевиця; 2 — вика; 3 — жолуді.

Заслужує на увагу знайдене в Іване-Пусте насіння олійної культури ріпака — *Brassica Rapa* (рис. 5, 1). На поселенні було зустрінуто чимало насіння ріпака без будь-яких домішок зерен чи насіння інших культурних або бур'янистих рослин. Це свідчить про те, що населення Середнього Подністров'я вирощувало цю культуру в значній кількості.

В житлі № 2 виявлено ще й насіння льону — *Linum usitatissimum* L. (рис. 5, 2). Його знайдено в горщику, який стояв у заглибленні, спеціально викопаному в підлозі житла. Насіння льону за формою та розміром однорідне, але плівки на ньому деформовані. Льон як технічна культура в пам'ятках скіфського часу виявлений вперше.

Серед насіння льону трапилися обвуглені жолуді — *Overcus* Sp.? (рис. 4, 3). В більшості випадків обидві сім'ядолі жолудів збереглися з'єднаними. На Середньому Подніпров'ї обвуглені натуральні жолуді відомі з розкопок Пастирського городища¹⁸. Знахідка жолудів в Іване-Пусте дає можливість встановити не лише наявність дуба як рослини в Середньому Подністров'ї в скіфський період, а й припустити, що в господарстві населення велике значення, очевидно, мали і інші дикоростучі їстівні рослини.

¹⁷ Визначив К. Фляксбергер.

¹⁸ В. А. Гордцов. Вказ. праця.

Таким чином, на поселенні в Іване-Пусте вирощували кілька видів культурних рослин, а саме: пшеницю трьох видів — м'яку, тверду та карликову, ячмінь, жито, просо, сочевицю, вику, ріпачок, льон. Крім того, встановлено тут і наявність бур'янистих рослин, що засмічували хлібні злаки, а саме: стоколосів — житнього та польового (рис. 6, 1), овечого реп'яха (рис. 6, 2) та ін. (рис. 6, 3).

Залишки зерен та насіння культурних і бур'янистих рослин, виявлені на поселенні в Іване-Пусте, є цінним матеріалом для вивчення істо-

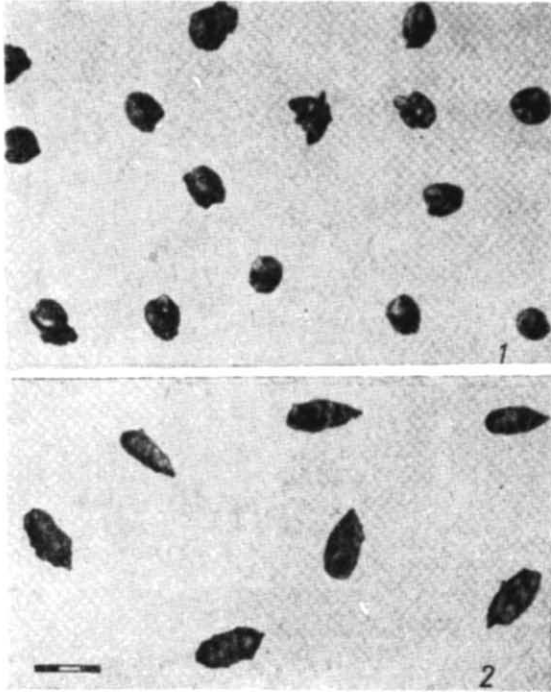

Рис. 5. Зерна олійних та технічних культур:
1 — ріпак; 2 — льон.

рії землеробства у племен Середнього Подністров'я скіфського часу. Завдяки вигідним природним умовам землеробство на Середньому Дністрі розвивалось ще за часів трипільської культури. У скіфський період воно відіграє головну роль у господарстві місцевого населення. Це підтверджується археологічними даними.

За свідченням античних авторів, племена, які населяли Північне Причорномор'я в скіфський час, вирощували хлібні злаки, городні та технічні культури. Очевидно, головною хлібною культурою, яку сіяли тут, була пшениця. За розповідями грецького історика Геродота (V ст. до н. е.), пеонські та фракійські жінки не обходились без пшеничної соломи при жертвоприношенні Артеміді, а гипорбореї загортали у неї свої священні дари¹⁹.

Залишки пшеничної соломи з невимолоченими колосками були знайдені в лісоствеповому Подніпров'ї біля жертвників на Пастирському та Матронинському городищах²⁰ і в кургані біля с. Остняги²¹.

Геродот²² згадує також, що в Північному Причорномор'ї вирощу-

¹⁹ Геродот, IV, 17.—ВДИ, 1947, № 2, стор. 312.

²⁰ В. В. Хвойка. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность. — Труды XII АС. т. II, Харьков, 1902, стор. 97, 104.

²¹ Там же, стор. 95.

²² Геродот, IV, 17, 74—75.—ВДИ, 1947, № 2, стор. 372.

вали й коноплі. Він порівнює коноплі з льоном і відзначає, що вони між собою дуже схожі, але коноплі перевершують льон за висотою. В іншому місці він говорить, що фракійці виготовляли з конопель тканини такі тонкі, що їх майже неможливо було відрізнити від льняних. Знахідка великої кількості насіння льону на поселенні в Іване-Пусте свідчить про те, що в скіфський час землеробські племена Північного Причорномор'я сіяли не тільки коноплі, як про це говорить

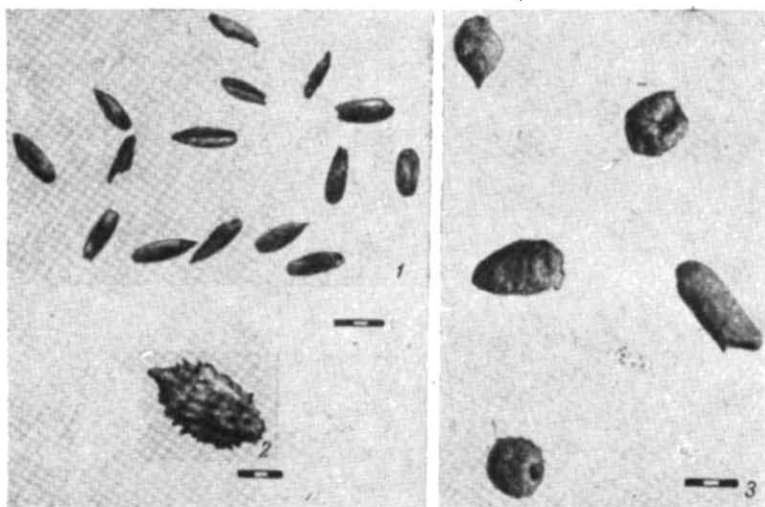

Рис. 6. Насіння диких рослин та бур'янів:
1 — стоколоси; 2 — овечий реп'ях; 3 — насіння невизначених бур'янів.

Геродот, а й льон. Не виключена можливість, що згадані Геродотом тонкі тканини, які виробляли фракійські племена, теж були не конопляні, а льняні. На нашу думку, льон у Середньому Подністров'ї вирощували не лише на волокно, а й для виготовлення олії.

Таким чином, поселення в Іване-Пусте являє поки що єдину пам'ятку скіфського часу, де в такій кількості і різноманітності видів представлені зерна хлібних злаків, насіння просяних, бобових, олійних та технічних культур.

Таблиця 1

Назва свійських тварин та птахів	Кількість		Назва свійських тварин та птахів	Кількість	
	кісток	особин		кісток	особин
Коза або вівця	246	51	Мул	25	9
Вівця	1	1	Собака	8	8
Свиня	353	49	Курка	2	1
Бик	505	45			
Кінь	503	27	Разом	1643	191

Не підлягає сумніву, що землеробство тут було плуговим. Про використання плуга землеробськими племенами Північного Причорномор'я нам відомо з легенди Геродота про походження скіфів²³, що підтверджується деякими археологічними знахідками. В 1922 р. при добуванні торфу біля с. Токарі Сумської області був знайдений дерев'яний плуг, що зберігається у Сумському краєзнавчому музеї. Б. А. Шрамко відносить його до VI—V ст. до н. е.²⁴

²³ Геродот, IV, 5, стор. 259.

²⁴ Б. А. Шрамко. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе. — СА, М., 1961, № 4, стор. 73—90.

У плуговому землеробстві Північного Причорномор'я тяговою силою в той час були, очевидно, бики (про що свідчить згадане в легенді про походження скіфів ярмо²⁵), а також коні. Використання биків та коней у плуговому землеробстві Середнього Подністров'я підтверджується і остеологічним матеріалом з Іване-Пусте. Значна кількість виявлених на поселенні кісток свійських тварин та птахів належить великій рогатій худобі та коням (див. табл. 1)²⁶.

Таблиця 2

Назва диких тварин та птахів	Кількість		Назва диких тварин та птахів	Кількість	
	кісток	особин		кісток	особин
Свиня	91	14	Хом'як	2	2
Олень звичайний	33	7	Сплюх-вовчок	17	1
Олень	2	2	Лебідь	1	1
Лось	12	5	Журавель	1	1
Лисиця	5	2			
Заєць-русак	3	2	Разом	167	37

На підставі вивчення археологічного матеріалу з поселення в Іване-Пусте слід зробити висновок, що основу господарської діяльності населення лісостепового Середнього Подністров'я становило землеробство та пастуше скотарство, а мисливство відігравало допоміжну роль (див. табл. 2).

К. Д. ГАНИНА

ЗЕРНА И СЕМЕНА РАСТЕНИЙ ИЗ ПОСЕЛЕНИЯ В с. ИВАНЭ-ПУСТЭ

Резюме

Статья посвящена публикации большой коллекции зерен и семян культурных растений из поселения скифского времени в с. Иванэ-Пустэ Борщевского района Тернопольской области.

Зерна и семена были обнаружены в зерновых ямах и корчагах, а также в глиняном тесте «жаровен» и глиняной обмазке стен жилищ.

Поселение в Иванэ-Пустэ является до сих пор единственным памятником скифского времени, где в большом количестве и разнообразии представлены зерна и семена культурных и диких растений. Материалы поселения свидетельствуют о том, что основу хозяйственной деятельности населения Среднего Приднестровья составляло плужное земледелие и пастушеское скотоводство, а охота играла второстепенную роль.

²⁵ Геродот, IV, 5, стор. 259.

²⁶ Визначення кісток зроблено І. Г. Підплічком.